

КРИЛАТІ СЛОВА У САТИРИЧНОМУ РОМАНІ О. ЧОРНОГУЗА "ПРЕТЕНДЕНТИ НА ПАПАХУ"

У статті розглядається стилістична роль крилатих слів як засобу гумору в художньому тексті.

Нечисленні дослідники стилістичних можливостей крилатого слова у тексті конкретного художнього твору підкреслюють, що ці можливості значною мірою пов'язані з приналежністю уживаних лексем до мовної партії автора чи персонажа [1: 107]. З цим важко не погодитись. Так, О.Черногуз, обираючи форму оповіді у романі "Претенденти на папаху", зупинився на своєрідному коментареві описуваних подій, а також дій, вчинків, поведінки, манер героїв. Крилаті слова в авторському мовленні, що нагадує внутрішній монолог, – це насамперед оцінний засіб, як-от:

"Сідалковський мовчав. Він уже зараз почував себе на сьомому небі: його запрошують туди, куди (так йому здалося) він мріяв усе життя...". Водночас подібні вислови виразно підкреслюють ставлення автора до зображуваного: "Грак, ніби пропускаючи ці слова повз свої мідасові вуха, спокійно продовжував:

– І що ж тепер?"

Авторська модальність підкреслюється завдяки переосмисленню крилатого вислову: "У "Фіндіпоші" грона гніву перестигли. Настає доба великих перемін. Пора гнати крамарів з храму." Тут вислів із Нового Заповіту (Апокаліпсиса) – грона гніву достигли-, який належить ангелу на початку Суду Божого, і в переносному значенні означає наближення докорінних змін, викликаних попередніми тривалими стражданнями людей [2: 278-279], а також слова з Євангелія від Марка "гнати крамарів із храму" (перен. боротися проти людей, які використовують велику справу у своїх дрібних, нечистих цілях) – [2: 242], потрапляючи у незвичний, невідповідний контекст, набувають не тільки вторинної семантики, але й додаткового гумористичного ефекту, який підсилюється уживанням кількох крилатих виразів "по сусідству".

Значно частіше зустрічаються крилаті слова у мові персонажів – переважно як характерологічний засіб, який дозволяє зацентрувати увагу читача на особливостях поведінки героя в певній ситуації, на певних аспектах осмислення ним цієї ситуації, зрештою, виділити героя з-поміж інших дійових осіб твору. Треба сказати, що О.Черногуз дуже вправно використовує цей визнаний спосіб індивідуалізації персонажів. Так, протягом усього твору виразно простежується потяг до вживання крилатих слів головним героєм твору – Євграфом Сідалковським. Таким чином автор підкреслює, з одного боку, намагання "графа" (як він себе величає) похизуватися – незалежно від аудиторії і ситуації – своїм інтелектом і вченістю, незважаючи на те, що він не закінчив вищого навчального закладу і не має диплома, а з іншого – це спосіб зайвий раз привернути до себе увагу: "При людях завжди кажіть не хам, а син Ноя. Це для таких високоосвічених людей, як я, звучить однаково образливо". Тут, обігравши загальну назву та ім'я легендарного біблійного сина Ноя, автор скаламбуривав вустами героя і досягнув бажаного гумористичного ефекту. Цікаво, що Сідалковський постійно вживає крилаті слова як відомі, традиційні, так і перероблені ним, а також створені самостійно, на кшталт відомих: "Запахло кавою, Сідалковський. Цілуй ложку, – подумав він. – Попіл "Фіндіпошу" стукає тобі в груди..."

Крім Сідалковського, умінням переплітати мовлення вельми розумними і досконалыми та привабливими за формою висловами О.Черногуз наділив персонажів роману: Хлівнюка, Ковбика, Ховрашкевича – співробітників академічного інституту, які постійно зловживають або запозиченою лексикою типу наукоподібної термінології, або крилатими висловами. Таким чином, за задумом автора, висміюється псевдовченість і псевдоактивність нікому не потрібного закладу, в якому нібито проводилися соціологічні дослідження попиту на шапки, а насправді це були аферисти, котрі обирали державу.

Крилаті вислови, як відомо, особливий тип фразеології – насамперед тому, що вони переважно книжного походження. Уживання таких стійких зворотів завжди є свідченням високого інтелекту мовця. Насичення тексту сатиричного роману крилатими висловами підкреслює рівень інтелектуального розвитку і автора, і народу, представниками якого є персонажі твору, котрі, на жаль, не можуть за описуваних обставин, суспільних і соціальних, гідно реалізувати себе як громадяни, як професіонали, зрештою – як звичайні люди.

Джерелами крилатих висловів, використаних О.Черногузом, є:

- Біблія та Євангеліє : кедр ліванський, ріки вавилонські, вигнання з раю, гнати крамарів з храму, син Ноя та ін.;
- грецька і римська міфологія: скриня Пандори, нитка Аріадни, Аякс, мідасові вуха, солова арфа, сади Семіраміди, гордіїв вузол, авгури та ін.;
- антична творчість: розумному досить (Плавт), гроші не пахнуть (Ювенал), на сьомому небі (Аристотель) та ін.;
- вислови відомих людей: земля все-таки крутиться... (Галілей), синя пташка (Метерлінк), тільки вона (праця) робить нас людиною (Ф. Енгельс), від великого до смішного – один крок (Ж.-Ф. Мармонтель), шерше ля фам! (А. Дюма – батько) та ін.

Значну частину крилатих слів у романі "Претенденти на папаху" становлять запозичення без перекладу – варваризми. Основне навантаження їх у тексті – привернення уваги співрозмовника. Автор, як правило, подає ці вислови без перекладу, що, безперечно, утруднює сприйняття тексту пересічним читачем, не знайомим з іншомовним виразом. Джерелами запозичених крилатих висловів-варваризмів є французька мова: ле вен е тіре,

іль фо ле буар (Le vin est tiré, il faut le boire) – вино розкупорено, треба його пити (перен. справу розпочато, слід її завершити); ідея фікс (idee fixe) – нав'язлива думка та ін.; італійська мова фінита ля комедія! (finita la comedia!)- виставу закінчено (перен. настав кінець, крах); латинська мова: кавеант консулес (caveant consules!) – хай консули будуть пильні (перен. стережіться, будьте обачливі); фата моргана (fata morgana) – міражі; аб абсурдо (ab absurdo) – від нісенітниці; англійська мова: хеппі енд (happy end) – щасливий кінець; німецька мова: айн момент (ein moment) – одну хвилину; польська мова: що занадто, то не здорово. Найбільше серед ужитих висловів – варваризмів французького походження.

Частина подібних виразів відома широкому загалу (се ля ві – таке воно, життя; шерше ля фам – шукайте жінку; тет-а-тет – віч-на-віч), а частина рідко зустрічається у практиці спілкування (са депан – зважаючи на обставини; пур ле бозьє – заради чудових очей (перен. цілком безкорисливо – слова Мольєра); мар'яж де резон – вигідний шлюб), а тому, на нашу думку, утруднює сприйняття описуваного, зависаючи у тексті, якщо немає хоч якого-небудь пояснення: – "Відмова, відмова... Але не від влади, – згадавши про анонімку, мовив сердито Стратон Стратонович. – Запам'ятайте це, Хлівнюк! Вам це корисно знати..."

– Ні фуа, ні люа, – знизив плечима Хлівнюк.

– Ви тут без матюків, будь ласка, – суворо застеріг його Ковбик... "

Знущуючись над невіглаством (незнанням французької мови і запозичених слів) колег, герої ніби потішаються і над читачами (пор. діалог: – Що сьогодні з вами, Сідалковський? – У нього лібідо! – пояснив Хлівнюк). Французький вислів "ні фуа, ні люа" (ni foï, ni loi – букв. ні віри, ні закону, перен. ні честі, ні совісті) герой роману сприйняв через тільки йому зрозумілі асоціації, але автор не досяг бажаного гумористичного ефекту, оскільки і читачеві зміст вислову залишився незрозумілим. В іншій ситуації автор вустами персонажу пробує обіграти запозичений з латинської вислів "nolens volens, asinus asinum fricat" (хоч не хоч, а осел об осла треться; перен. дурень дурня вихваляє): "Вам, Клавдію Миколайовичу, більше до вподоби папаха... хоч вона вам і не до лиця. Я вже не кажу про корову і сідло..."

– Ноленс – воленс... азінус азінум фрікат...

– Ви як знавець іноземної мови одразу й переклали б, – порадив Ковбик Хлівнюкові.

– Будь ласка, – відповів той. – Хоч не хоч, а осел треться...

– Не осел, а об віслюка треться, – розгнівався Ковбик. Хлівнюк тільки знизав плечима.

Як видно з контексту, доречно цитована латинська фраза зі вторинним, іронічним змістом, що відомий тільки поінформованим, "зависає" у діалозі, у якому тлумачиться первинна семантика вислову, далека від його фігурального значення.

Інколи запозичений вислів-варваризм трансформується автором: "перефразувавши Хлівнюкову сентенцію ("Кохання – це добре, а вірність краще"), сказав сам до себе: "Вірність – це добре, а кохання з чужою жінкою ще краще: Хлівнюк амікус, але ж вона мені мила..." Герой твору переробляє відомий латинський вислів "amicus Plato, sed magis amica est veritas" – букв. Платон мені друг, але істина дорожча (Аммоній Сакс), що фігурально значить "правда – найбільше добро", залишаючи від первинного вигляду фрази тільки її структуру та лексему "amicus", що для обізнаного читача є прозовим натяком на суть висловленого. О. Черногуз часто позбавляє крилаті вислови їх "канонічної" форми, вдаючись до різноманітних способів їх трансформації (розширення меж крилатого вислову або скорочення його до натяку, зміна форми якогось компонента, заміна компонентів іншими лексемами – інколи від фрази залишається тільки структура – і т.п., наприклад: "А все-таки вони крутяться", "Земля все-таки крутиться і не має форми чемодана: (пор. зафіксований у словнику вислів "А все ж вона крутиться!"); Від любові до ненависті один крок (пор. "Від великого до смішного – один крок"); Нове життя нової прagne шапки (пор. "Нове життя нового прagne слова"- М. Рильський); валтасарів балаган (замість валтасарів бенкет). Трансформовані вислови більш виразні, більш гострі, більш іронічні, бо більш інтелектуально місткі.

Окремо слід сказати про крилаті вирази, які у структурі сатиричного роману О. Черногуза виконують своєрідну функцію лейтмотиву. Так, повторюючись у тексті кілька разів, вислів "Розумному досить" (це улюблена фраза головного героя, Сідалковського), на наш погляд, передає головну думку твору, автор котрого намагався якомога глибше осягнути непривабливі сторони радянської дійсності, але не мав великих можливостей прямо говорити про це. Розумному досить – крилата фраза з комедії староримського письменника Плавта "sapienti sat" – уживана О. Черногузом як у прямому значенні (" Ви могли сказати те саме, але іншими словами, я б зрозумів. Розумному досить."), так і у фігуральному, з натяком: "Так за чим же затримка?- дивувалася вона , – за мною чи за вами?" – "За вами, Антоніє, за вами... Ваша згода – і я піду за вами хоч на околицю Оболоні пішки..." – "Для чого ж так далеко, Євграфіе? Ви ж, знаю, живете в центрі..." – "Розумному досить..." Ще один крилатий вислів – синя пташка – (назва однойменної п'єси М. Матерлінка) як символ невлвовимого щастя супроводжує діяння головного героя, який, будучи прагматиком, шукає "синю пташку з оливковою гілочкою на пишних грудях", але зрештою приходиться до філософського осмислення буття: "Головне у житті – це піймати птаха щастя, не спіймавши облизня!"

Таким чином, виконуючи узвичаєні функції – прагматичну, пізнавальну, гносеологічну – [3: 64] у тексті сатиричного роману О. Черногуза, крилаті слова є і засобом емоційно-експресивним, який, безперечно, виконує ще одну – через гумористичний та іронічний ефект – жанроутворюючу функцію. Окрім того, крилаті слова і вислови, часто трансформовані, часто авторські новотвори, – одна з визначальних рис творчої манери О. Черногуза.

1. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – С. 107.
2. Коваль А.П. Спочатку було слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові.- К.: Либідь, 2001. – 312 с.
3. Бичко З. Іншомовна фразеологія в епістолярії Лесі Українки // Дивослово. – 1999. – №2. – С. 64.

Матеріал надійшов до редакції 16.12.2003 р.

Конторчук А.К. Крылатые слова в сатирическом романе О. Черногуза "Претенденты на папаху".

В статье рассматривается стилистическая роль крылатых слов как юмористического средства в художественном тексте.

Kontorchuk G.K. The Usage of Winged Words in the Satirical Novel "Pretenders to Papaha" by O. Chornoguz.

The article sets out the stylistic role of winged words as a humoristic means of the fiction text.